

ГНОМИ В ТЕМАТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ТЕКСТУ ДІАЛОГА ПЛАТОНА "КРИТОН"

Глуценко Ліна Михайлівна,

канд. філол. наук, доц.

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглядається роль гномів у тематичній структурі діалогу Платона "Критон", специфіка їхньої синтаксичної структури та характерні для них художні засоби. Доведено, що гноми слугують для переконливості аргументації Сократа, персоніфікованих Законів та Критона. Їхня структура не завжди відзначається типовою для афоризмів короткістю, у той же час їх відрізняє використання багатьох притаманних для афоризмів риторичних фігур.

Ключові слова: гнома, центральна ідея, речення, оміоптот, полісиндетон, алітерація, еліпсис.

Діалог "Критон" належить до ранніх творів Платона. У діалозі йдеться про намагання щирого друга та учня Сократа Критона врятувати його життя втечею із в'язниці за три дні до страти. В сюжетному відношенні він є продовженням подій, змальованих у іншому творі філософа – "Апології Сократа". Якщо в "Апології" Сократ виступав перед судом з глибоким усвідомленням своєї гідності і навіть дещо зверхньо, то платонівський "Критон" змальовує нам Сократа, який повністю примирився з існуючими законами і прагне за всяку ціну їм підкоритися, навіть якщо їх застосовують неправильно.

У тексті діалогу налічується 14 гномів (від грецького γνῶμη – думка, судження, вислів), що сформульовані на ґрунті певних контекстів та наче підсумовують основну думку кожного з них, конденсуючи їхні ідеї. У довідковій літературі гноми трактують як: короткий, переважно віршовий вислів-повчання; афоризм [ВТС СУМ 2003, 187]; вислів в античній трагедії, що завершує діалог; дво- або чотиривірш у європейській поезії, який містить оригінальну філософську думку, виражену у відшліфованій лаконічній формі [Квятковський 1966, 91]; короткий змістовний вираз афористичного та повчального характеру [Μλατιλιώτης 2002, 430]. На думку А.М. Чанишева, це чисто житейська практична мудрість, що досягла свого атомарного узагальнення у стислих мудрих висловлюваннях [Чанишев 1981, 120]. М.М. Славятинська відносить гноми до висловлювань дидактичного спрямування у вигляді завершеного речення [Славятинская 1996, 187]. Як бачимо, у визначеннях підкреслюються такі характерні ознаки гномів, як: стислість, мудрість, узагальнений, філософський, головно етичний та дидактичний характер, афористичність та практичне спрямування.

У пропонованій роботі ми спробуємо встановити, чи притаманні названі риси для гномів Платона. При цьому вважаємо за доцільне спочатку зробити невеликий екскурс в історію гномології і, продовжуючи, розглянути роль гномів у тематичній структурі тексту Платонового діалогу та їх мовно-стилістичні особливості.

Зародження гномів чи афоризмів пов'язують звичайно з діяльністю "семи мудреців" (кінець 7 – початок 6 ст. до н.е.), до яких найчастіше зараховують Фалеса Мілетського, Солона, Піттака Мітиленського, Біанта з Прієни, Клеобула Ліндійського, Хілона-лаконця та тирана Періандра з Коринфу, мудрість яких не можна віднести ані до науки, ані до міфології [Гусейнов, Іррлітц 1987, 27]. Як зауважує А.М. Чанишев, мабуть, з'явилося третє джерело філософії, а саме – повсякденна свідомість, зокрема та, яка досягає рівня житейської мудрості і яка виявляється у

прислів'ях та приказках, які іноді досягають великого узагальнення та глибини у розумінні людини та її соціальності [Чанишев, 1981, 120].

Гномічно висловлювались гомерівські герої та боги у найважливіші драматичні моменти, коли вирішувалася доля битви чи події, коли наступала криза напруженого душевного стану, наприклад: *жоден із мужів, ані поганий, ані чесний, коли вже народився, не уникне долі* (Іл., УІ, 488–489); *перемога є мінливою* (Іл., УІ, 339). У гномах можна побачити зародження давньогрецької етики. Згідно з класифікацією А.М. Чанишева, існують три види гномів. До першого належать такі гноми, як вислів Солона "Нічого понад міру!" та вислів Клеобула "Міра – найкраще", які проповідували гармонізацію відносин між людьми шляхом їх поміркованості, самообмеження, жертвовності, самоприборкування. До другого виду передусім належить гнома "Пізнай самого себе". Вона мала не тільки моральний, а й світоглядно-філософський зміст, який розкрив лише Сократ у 5 ст. до н.е. Третій вид гномів – це гноми Фалеса. Йому приписують такі мудрі світоглядні висловлювання, як "Найсильнішою є необхідність, бо вона має владу над усім" та "Наймудрішим є час, тому що він усе викриває" та інші. Саме Фалес поширив ту форму всезагальності, що була досягнута у гномах, на світобачення.

В античності та середньовіччі склали різноманітні збірки гномічних висловлювань, які відігравали велику роль у житті суспільства як підручники етики та правил поведінки. Найбільш відому гномологію уклали для свого сина Іоан із Стоб (чи Стобей) у Македонії (450–500 рр.). Гномами рясніють біблійні тексти. Гномологічна традиція була продовжена і у візантійській літературі, особливо відомими були так звані "Дзеркала князів" єпископа Синесія з Кирени, Агапіта, патріарха Фотія, імператора Мануїла Палеолога та інші.

У аналізованому діалозі гноми належать Сократу (1, 4–9), персоніфікованим Законам (10–14) та Крітону (2, 3).

Гнома 1: *εἴ τι τάχτη τοῖς θεοῖς φίλον, τάχτη ἔστω* (43, D) – *якщо так є мило богам, хай так буде* – відображає байдужість та безмежний душевний спокій, з яким філософ погоджується перенести те, що для кожної людини є найбільшим нещастям, а саме – смертний вирок, який для нього є нічим іншим як звільненням душі від пут тіла. Її вжито у розділі 2, центральною ідеєю якого є душевний спокій Сократа та його думка про день своєї смерті. Для Сократа, що розповідає Крітону свій сон, в якому йому з'явилась якась гарна жінка в білому (білий колір вважався і нині вважається кольором радості, надії та щастя) і сказала, що на третій день він досягне благодатної Фтії – *ἦματι κεν τριτάτῳ Φθίην ἐρίβωλον ἴκοιο*. Благодатна Фотія – це інша, небесна батьківщина, життя після смерті, істинне життя, справжнє щастя, місце перебування душі після смерті. Цей вірш є з "Іліади" (кн. 9, р. 363), в якому Ахілл, звертаючись до послів Агамемнона, що закликають його повернутись у табір ахейців, грозить їм відправитися у родючу Фтію, свою батьківщину. Ця сократівська догма, згідно з якою людина в цьому житті є переселенцем, відповідає християнському вченню (пор. вислів апостола Павла у посланні до гебреїв 11, 13: *вони є чужинцями і прихоськами на землі*). Рішення філософа прийняти покірно та спокійно близьку смерть є, безумовно, результатом найвищого богопочитання, яке є настільки глибоким, що він не лише не роздумує здійснити щось всупереч волі бо-

гів, але навіть не обурюється через навислу біду, що суперечить обвинуваченню його у безбожжі. Гному виражено складнопідрядним реченням з підрядним умовним реального модусу з еліпсисом дієслова-зв'язки для лаконічності висловлювання. Для пожвавлення мови застосовано займенникову епанафору *ταύτη – ταύτη* (*так – так*) у формі давального відмінку зі значенням способу дії.

Гнома 2: *τίς ἂν ἀσχίων εἴη ταύτης δόξα ἢ δοκεῖν χρηματα περὶ πλείονος ποιεῖσθαι ἢ φίλους* (44, C) – *яка слава може бути гіршою від тої, ніж вважається, що я шаную гроші більше за друзів*. Цю гному у формі прямого питання, ускладненого інфінітивною конструкцією, вжито у розділі 3, центральною ідеєю якого є пропозиція та аргументи Крітона щодо втечі Сократа та відповідь на це Сократа. Загальновідомо, що збіг душевних схильностей двох або більше людей та тотожність їх цілей та устремлінь утворюють між людьми такий вид відношень, як дружба. І чим тісніший духовний контакт цих людей між собою, тим сильнішою є дружба. Однак чи завжди це почуття є благородним та справжнім? Без сумніву ні. Як правило, ненадійним є зв'язок, створений з розрахунку, він не витримує життєвих випробовувань. Є гідними всілякої пошани ті, кого об'єднує справжня дружба, яку ніщо не може зруйнувати. Навпаки, є гідними всілякої зневаги ті люди, які притримуються дружніх відносин доки вони слугують їхнім намірам та зраджують дружбу, якщо вона хоч трохи заторкує їхні матеріальні інтереси. Вище наведеною гномою Крітон виражає великий неспокій з приводу того, що про нього можуть подумати, що він належить до тої другої категорії друзів, що він може заплямувати свою репутацію тим, що через скупість і небажання витратити свої гроші не врятував друга від смерті. Неспокій та хвилювання Крітона передається за допомогою алітерації π (περὶ πλείονος ποιεῖσθαι).

Гнома 3: *ἢ γὰρ οὐ χρὴ ποιεῖσθαι παῖδας ἢ συνδιαταλαιπωρεῖν καὶ τρέφοντα καὶ παιδεύοντα* (45, D) – *бо чи не треба народжувати дітей, чи треба переносити разом з ними всі страждання до кінця, і годуючи, і виховуючи їх* – наголошує на тому, що люди або не повинні ставати батьками, або оскільки стали, мають святий етичний обов'язок переносити всі труднощі разом зі своїми дітьми, дбаючи про їхню їжу, одяг та виховання, тобто про їх тілесні, духовні та душевні потреби до кінця, і не залишати їх на призволяще долі. Цю гному вжито у розділі 5, темою якого є намагання Крітона переконати Сократа в тому, що своєю поведінкою він кривдить себе самого, своїх дітей та друзів, вона є підсумком міркувань Крітона з приводу долі синів Сократа, якщо він їх покине. Її виражено відокремленим причиновим реченням, ускладненим конструкцією *знахідний з інфінітивом* (ποιεῖσθαι... συνδιαταλαιπωρεῖν... з пропуском логічного підмета *τινά*). Морально-психологічна аргументація Крітона підсилюється полісиндетоном: *καὶ τρέφοντα καὶ παιδεύοντα*.

Наступні дві гноми вжито у розділі 8, центральною ідеєю якого є наслідки порушення прийнятих засад та відхилення думки про силу більшості.

Гнома 4: *πάνυ ἡμῖν οὕτω φροντιστέον τί ἐροῦσιν οἱ πολλοὶ ἡμᾶς, ἀλλ' ὅτι ὁ ἐπαῖων περὶ τῶν δικαίων καὶ ἀδίκων, ὁ εἷς καὶ αὐτὴ ἢ ἀλλᾷ θεῖα* (48) – *нам не слід так сильно дбати про те, що скаже про нас більшість, але про те, що скаже знавець про справедливе та несправедливе, один і сама істина*. Гнома підкреслює необхідність надавати найбільше значення тому, що з будь-якого питання говорять фахівці та

вчені люди, але не безвідповідальним судженням більшості, які можуть привести до невиправної катастрофи. Вона побудована на антитезах: *більшість – один* (οἱ πολλοὶ – ὁ εἷς), *справедливе – несправедливе* (περὶ τῶν δικαίων καὶ ἀδίκων), у ній простежуємо риторичну фігуру гіпербатон: πάνυ ἡμῖν οὕτω замість οὕτω πάνυ ἡμῖν та еліпсис дієслова-присудка ερεῖ при іменнику ὁ ἐπαίτων.

Гнома 5: οὐ τὸ ζῆν περὶ πλείστου ποιητέον ἀλλὰ τὸ εἶν ζῆν (48, B) – *слід найбільше шанувати не життя, але гарне життя*. τὸ ζῆν є простим існуванням, якого досягає кожна людина, і яке не вимагає великих зусиль, але й не має цінності. τὸ εἶν ζῆν, тобто високоморальне життя, досягається шляхом вдосконалення духу та душі, вимагає великих зусиль, але й має особливу вартість, що підкреслюється алітерацією π (περὶ πλείστου ποιεῖσθαι). Ця лаконічна гнома, виражена складним реченням мінімальної структури з еліпсисом дієслова-зв'язки, наголошує на різниці між τὸ ζῆν та τὸ εἶν ζῆν.

Гнома 6: μὴ οὐ δέη ὑπολογίζεσθαι οὐτ' εἴη ἀποθνήσκειν δεῖ παραμένοντας καὶ συχίαν ἄγοντας, οὐτε ἄλλο ὅτιοῦν πάσχειν πρὸ τοῦ ἀδικεῖν (48, D) – *мабуть, не слід брати до уваги ані те, чи нам треба помирати, залишаючись тут та поводячись спокійно, ані те, чи нам слід зазнати будь-що інше з огляду на чинення несправедливості*. Цією гномою, яку вжито у розділі 9, в якому Сократ пропонує розглянути втечу як дію, яка відповідає чи не відповідає засадам права, він хоче сказати, що зло, яке чиниться людині з несправедливості, є набагато більшим за смерть чи будь-яке інше зло. Це свідчить про глибоку віру великого філософа у принципи права, які людина не повинна порушувати під жодним приводом. Гнома має форму багатоконпонентного складного речення з комбінацією додаткового (μὴ οὐ δέη ὑπολογίζεσθαι), залежного від пропущеного дієслова опасіння ὄρα (*дивись, остерегайся*), та двочленного непрямого питання (οὐτ' εἴη ἀποθνήσκειν δεῖ παραμένοντας καὶ ἡσυχίαν ἄγοντας, οὐτε ἄλλο ὅτιοῦν πάσχειν πρὸ τοῦ ἀδικεῖν), ускладненого інфінітивними конструкціями (ἀποθνήσκειν... πάσχειν з пропуском ἡμᾶς). У другому прямому питанні пропущено питальну частку εἴη з дієсловом δεῖ, крім цього простежуємо оміоптот παραμένοντας... ἄγοντας.

У наступних трьох гномах (розділ 10), підсумовується вчення великого філософа.

Гнома 7: οὐδαμῶς δεῖ ἀδικεῖν (49, B) – *жодним чином не слід чинити несправедливість*. Вона розвиває попередню та демонструє прагнення філософа за всяку ціну коритися законам Батьківщини, навіть якщо їх застосовують неправильно. У гномі 7 формулюється базовий принцип, що людина у жодному випадку не повинна чинити несправедливість. Категоричність думки філософа підсилює алітерація δ та стислість висловлення, зумовлена вживанням простого неелементарного (з адвербіальною синтаксею) речення.

Гнома 8: Οὐτε ἄρα ἀνταδικεῖν δεῖ οὐτε κακῶς ποιεῖν οὐδένα ἀνθρώπων, οὐδ' ἂν ὅτιοῦν πάσχη ὑπ' αὐτῶν (49, D) – *Отже, не слід, щоб хтось ані відповідав несправедливістю на несправедливість, ані чинив зло комусь з людей, якщо навіть знає що-небудь від них*. Цією гномою базовий принцип доповнюється тим, що несправедливість не дозволяється, навіть якщо вона є відплатою. Близьку до цієї думку ми знаходимо в "Антигоні" Софокла (р. 523): *Любить я народилась, не ненавидить*. Завдяки цьому етичному вченню, Сократ на противагу до принципу судді в Аїді Радаманта *справедливо, щоб з тобою поводились так, як і ти поводишся з іншими*

став предтечею, провісником вчення про любов, яке довів до апогею Ісус Христос, проголосивши "любіть один одного" (Від Івана 13, 34) та "любіть ворогів наших, благословляйте тих, хто вас переслідує; благословляйте, а не проклинайте!" (Від Луки 6, 27-28), та повторив Апостол Павло (До римлян 12, 10, 14). Цю гному виражено складним реченням мінімальної структури, воно містить головне речення, ускладнене конструкцією "знахідний відмінок з неозначеною формою" з пропуском логічного підмета τινά (Οὐτε ἄρα ἀνταδικεῖν δεῖ οὔτε κακῶς ποιεῖν οὐδένα ἀνθρώπων), та підрядне допустове (οὐδ' ἄν ὅτιοῦν πάσῃ ὑπ' αὐτῶν). Неприпустимість чинення несправедливості образно підкреслюють: алітерація δ і τ, багатозвучний повтор (οὐδένα... οὐδ' ἄν), полісиндетон (Οὐτε... οὔτε), оміотелевт (ἀνταδικεῖν... ποιεῖν), оміоптот у кінці суміжних відтинків тексту (ἀνθρώπων,... ὑπ' αὐτῶν), еліпсис іменника πάθημα при займеннику ὅτιοῦν.

У гномі 9 виражається необхідність для людини бути послідовною відносно взятих зобов'язань чи домовленостей: Ἄ ἄν τις ὁμολογήσῃ τῷ δίκαια ὄντα ποιητέον (50) – *Те, з приводу чого хтось з кимось погодився, що воно є справедливим, треба виконувати*. Гнома має форму складного речення мінімальної структури з підрядним означальним, ускладненим конструкцією "знахідний відмінок з дісприкметником". У ній спостерігаємо еліпсис дієслова-зв'язки при віддієсловному прикметнику ποιητέον, оміоптот (δίκαια ὄντα) та алітерацію τ.

Наступні три гноми зустрічаються у розділі 12, основною темою якого є благодіяння, які закони несуть своїм громадянам, та обов'язки громадян по відношенню до батьківщини.

Гнома 10 є блискучим гімном ідеї Батьківщини: μητρός τε καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων τιμιώτερόν ἐστιν πατρίς καὶ σεμνότερον καὶ ἀγιώτερον καὶ ἐν μείζονι μοίρᾳ καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις τοῖς νοῦν ἔχουσι (51, Β) – *батьківщина є дорожчою за мати і батька та всіх інших предків, і важливішою, і святішою, і ціннішою і у богів, і у людей, що мають розум*. На думку філософа, Батьківщина, як етична родителька, є цінністю більшої вартості, пошани та обожнення за фізичних батьків та предків. Це судження втілюється у вигляді неелементарного простого речення (у ньому крім предиката та іменникових членів речення функціонують атрибутивні та адвербіальні синтаксеми), якому притаманна ціла низка художніх засобів: алітерація τ, полісиндетон (сполучник καὶ повторюється сім разів), оміоптот (μητρός... πατρὸς, τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων, θεοῖς... ἀνθρώποις τοῖς), градація у поєднанні з оміотелевтом (τιμιώτερόν... σεμνότερον... ἀγιώτερον).

Гнома 11 підкреслює обов'язок кожного громадянина демонструвати повагу до Батьківщини, підкорятись їй та дбати про неї більше за фізичного родителя, батька: καὶ σέβεσθαι δεῖ καὶ μᾶλλον ὑπεῖκεν καὶ θωπεύειν πατρίδα χαλεπαίνουσαν ἢ πατέρα (51, Β) – *слід і шанувати, і коритись, і догоджати батьківщині, навіть розгніваній, більше ніж батькові*. Ця гнома виражена неелементарним простим реченням з полісиндетоном та градацією (καὶ σέβεσθαι καὶ ὑπεῖκεν καὶ θωπεύειν), а дієслово θωπεύειν (*догоджати*) вжито метафорично.

Гнома 12: βιάζεσθαι δὲ οὐχ ὅσιον οὔτε μητέρα οὔτε πατέρα, πολὺ δὲ τούτων ἔτι ἦττον τὴν πατρίδα (51, С) – *чинити насилля і над матір'ю, і над батьком є нечестивим, але це набагато гірше за це над батьківщиною*. Гнома відноситься також до святості

ідеї Батьківщини, але наголошує на тому, що, якщо застосування будь-якої сили проти батьків, фізичних родителів, є неприпустимим, набагато більше неприпустимо це проти батьківщини, яка, як було сказано, є моральною родителюю. Оскільки чинити насилля над батьківщиною не є звершенням несправедливості проти неї, не є порушенням якогось людського закону, але є нечестивою справою, є порушенням божественного закону. Ця думка увиразнюється оміоптотом (μητέρα... πατέρα... πατρίδα), полісиндетоном (οὐτε μητέρα οὐτε πατέρα) та алітерацією τ. Гнома має форму складного речення мінімальної структури, в якому двічі пропущено дієслово-зв'язку (при οὐχ ὅσιον та ἤττον), а в конструкції *знахідний відмінок з інфінітивом* (βιάζεσθαι) – логічний підмет τινά.

Гнома 13: τίτι γὰρ ἂν πόλις ἀρέσκοι ἄνευ νόμων (53) – *бо кому може подобатись місто без законів?* Її вжито у розділі 14, центральною темою якого є причини, чому Сократ більше за всіх афінян буде винуватим у потрійній несправедливості, яку він планує. На думку Платона, закони є душею міста, а той хто руйнує закони міста, ніби забираючи у нього душу, вбиває його. Ця гнома у вигляді риторичного питання, вираженого простим елементарним реченням, знов свідчить про абсолютну законопослушність Платона.

Гнома 14: ὅστις γὰρ νόμων διαφθορεὺς ἐστὶν σφόδρα πονερός ἐν νόμων γὰρ καὶ ἀνομιῶν τῶν ἀνθρώπων διαφθορεὺς εἶναι (53, C) – *бо той, хто є нищителем законів, напевно може видатись, що є нищителем принаймні юнаків та нерозумних людей.* Цю гному вжито у розділі 15, центральною темою якого є наслідки, які буде мати втеча для Сократа, для його дітей та для його друзів. Вона виражена ускладненим синтаксичною конструкцією "називний з неозначеною формою" складним реченням з підрядним означальним (ὅστις γὰρ νόμων διαφθορεὺς ἐστὶν), у ній простежуємо синтаксичний паралелізм у поєднанні з епіфорою та оміоптотом (νόμων διαφθορεὺς ἐστὶν – νόμων γὰρ καὶ ἀνομιῶν τῶν ἀνθρώπων διαφθορεὺς εἶναι), а також алітерацію δ.

Як бачимо, Платонові гноми мають форму речень різного обсягу та структури: 6 складних речень мінімальної структури, 4 ускладнених складних речення, 3 простих неелементарних, 1 просте елементарне. Неможливо беззаперечно говорити про стислість Платонових гномів, оскільки більшість з них – це досить великі, розлогі речення і лише декілька (1, 5, 7, 9, 13) відзначаються характерною для афоризмів короткістю, зручною для запам'ятовування та усталення у мові. У той же час афористичність досліджуваних гномів виявляється у використанні багатьох притаманних для афоризмів риторичних фігур, головно тих, які творять прозовий ритм. Серед них переважають оміоптот (6 разів), полісиндетон (5 разів), алітерація (τ – 4 рази), (δ – 3 рази), засвідчено по два випадки вживання антитези, градації, оміотелевта. Виявлено також багатозвучний повтор (1), епанафору (1), епіфору (1), синтаксичний паралелізм (1). Особливо характерні для гномів численні еліпси, зокрема дієслів (6) та займенників (5), які сприяють їхній лаконічності. Про узагальнений характер гномів свідчить те, що логічним підметом в них часто виступає неозначений займенник, а про дидактичний характер – регулярне вживання дієслівних лексем (χρή, δεῖ) та граматичних форм (віддієслівного прикметника на -τεος з дієсловом ἐστὶν) зі значенням необхідності виконання певної дії.

Гноми органічно вплітаються в тематичну структуру діалога, мають яскраво виражене моральне спрямування і слугують для переконливості аргументації Сократа, персоніфікованих Законів та Крітона. Цілком очевидно, що Платон вводить гноми в діалог цілеспрямовано, щоб підкріпити рішення Сократа відмовитись від втечі та без страху йти назустріч смерті.

В статье рассматривается роль гном в тематической структуре диалога Платона "Критон", специфика их синтаксической структуры и характерные для них художественные средства. Доказано, что гномы служат для убедительности аргументации Сократа, персонифицированных Законов и Критона. Их структура не всегда типична для афоризмов, в то же время они отличаются использованием многих присущих афоризмам риторических фигур.

Ключевые слова: гнома, центральная идея, предложение, омиоптот, полисиндетон, аллитерация, эллипсис.

The article deals with the role of gnomes in thematic structure of the Dialogue by Plato "Kriton", the peculiarities of their syntactic structure and specificities of artistic means. It has been proved that gnomes serve the convincing argumentation of Socrates, Laws personification and Kriton. Their structure is not always typical for aphorisms, but, at the same time, rhetoric figures inherent for aphorisms are widely used within them.

Key words: gnomia, central idea, sentence, omioptot, polysyndeton, alliteration, elipsis.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – 1426 с.
2. Гусейнов А.А. Краткая история этики / А.А. Гусейнов, Г. Иррилиц. – М.: Мысль, 1987. – 589 с.
3. Квятковский А.П. Поэтический словарь / А.П. Квятковский. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 375 с.
4. Славянская М.Н. Учебник древнегреческого языка / Марина Николаевна Славянская. – М.: Изд-во "Филология", 1996. – 365 с.
5. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии: учебн. пособие / А.Н. Чанышев. – М.: Высш. школа, 1981. – 373 с.
6. Μπαμπινιώτης Γ.Δ. Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. Δεύτερη έκδοση / Γ.Δ. Μπαμπινιώτης. – Αθήνα: Κέντρο λεξικολογίας Ε.Π.Ε., 2002.